

Honfoglalás kori magyar lelet Kazányból

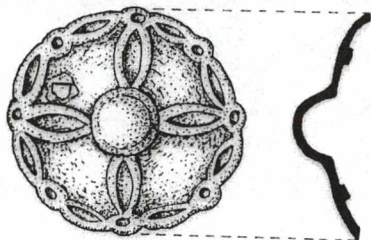

TATARISZTÁN FŐVÁROSÁNAK ÉKESSÉGÉT, a ma is kitűnő állapotban lévő várat néhány esztendővel ezelőtt minősítették világörökséggé. Nem csupán azért van kitűntető történelmi szerepe, mert egykor a Kazányi Kánság fővárosa volt. Igen jelentős szerepe van az orosz történelemben is. Amikor ugyanis 1552-ben Rettegett Iván csapatai elfoglalták a várost, akkor nyílt meg az út az oroszok előtt kelet felé, ekkortól számíthatjuk az orosz birodalom megszületését. A vár területén évtizedek óta nagyméretű ásatások folynak, amelyeket még a kitűnő kazányi régész, sok magyar szakember és a magyar őstörténet igaz barátja, Alfréd Halikov kezdett meg a múlt század hetvenes éveiben. Halálát követően a feltárásokat tanítványa, F. Š. Huzin vezeti.

Az alább ismertetendő lelet 1998-ban került elő a XIII. számú ásatási terület 3. számú objektumának (egy XVI. századi tímármester műhelyének) betöltésében, a mai felszíntől 320 centiméterrel mélyebben. A réteg, amelyben megtalálták, a XVI. század első felére keltezhető, az azonban már az első pillantásra nyilvánvaló volt, hogy e tárgy a réteg koránál jóval korábbi, tehát másodlagos helyzetben került elő.

A meglepő lelet a magyar régészek számára ugyancsak ismerős tárgy, egy 3 centiméter átmérőjű, kúpos felületű, rosszezüstből öntött kantárveret, amelynek felületén még látszanak az egykori aranyozás nyomai. A felületének közepén emelkedő kör alakú mezőből négy szírom ágazik ki a nyolc szírmot magába foglaló peremsáv felé.

A veret hátoldalán három nitszeg szolgált a felerősítéshez. A felületen hátról egy helyütt lyukat ütöttek, majd a lyuk kitüremkedő széleit a felszínen elkalapálták. Az áttörés azt valószínűsíti, hogy a veretet másodlagosan, minden bizonnyal függőként használták [1. kép] (HUZIN 1999, 225; HUZIN 1999a, 52; FODOR 2000, 64).¹

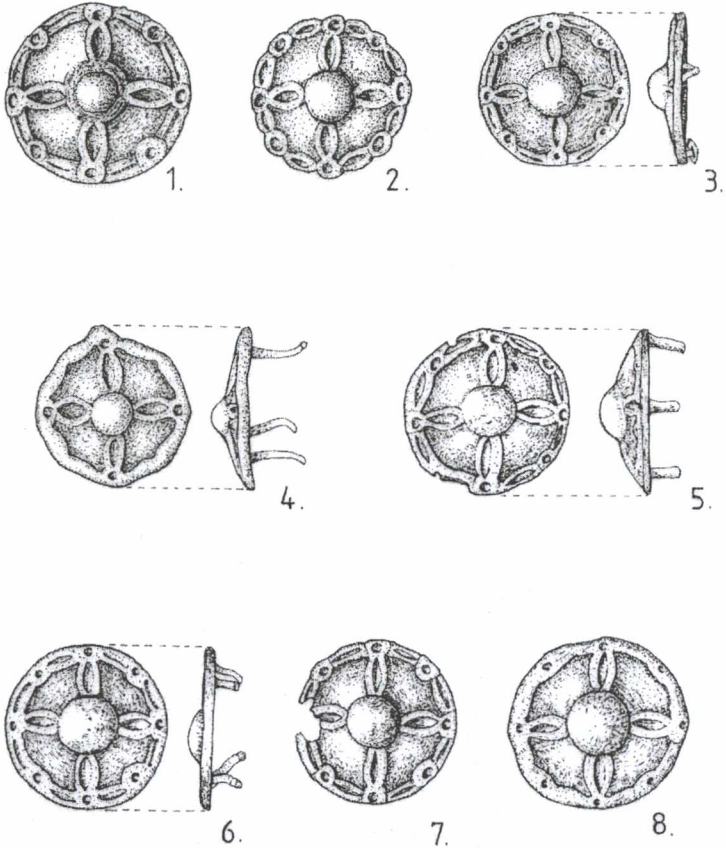

1. KÉP

A KAZÁNYI ROZETTÁS KANTÁRVERET

¹ A lelet magyarországi párhuzamairól első ízben 1998. szeptember 10-én számoltam be Kazányban, a Középső Volga-vidék városainak nemzetközi kapcsolatairól és kereskedelméről rendezett konferencián, ahol a kazányi vár újabb régészeti feltárásáról kerekasztal-megbeszélést rendeztek. Az írott formában is közzétett előadásomat a következő évi kazányi konferencián tartottam meg, 1999. június 2-án

A kazányi kantárveretnek kifogástalan hazai honfoglalás kori párhuzamai vannak. A rozettás lószerszámveretek lelőhelyeit Szőke Béla, Mesterházy Károly és Kiss Attila (SZŐKE 1962, 11–19; MESTERHÁZY 1980, 95–131; KISS 1985, 255–257) után legutóbb Révész László sorakoztatta fel (RÉVÉSZ 1993). Az alábbiakban csupán a díszítés módjában is megegyező darabokat említjük fel.

2. KÉP

A KAZÁNYI VERET HAZAI PÁRHUZAMAI – 1. ÁRTÁND. – 2. GYÖMÖRE. – 3. ZSELIZKISLAK.
– 4. SZINYÉR. – 5. SÁROSPATAK. – 6. TÖRTEL. – 7. SZARVAS. – 8. GÁDOROS

Ártánd-Nagyfarkasdomb, 6. sír (MESTERHÁZY 1980, 8. kép; MESTERHÁZY 1996, 213) [2. kép 1].

Heves-Kapitányhegy (PATAKY 1939, I. tábla 1–13; RÉVÉSZ 1996, 392).

Gyömöre (SZŐKE 1954, XXV. tábla; SZŐKE 1962, 17, I. tábla 11) [2. kép 2].

Zselizkislak (Hampel 1907, 151, 39. tábla 2) [2. kép 3].

Szinyér (HAMPEL 1907, 144–145, 32. tábla 1) [2. kép 4].

(FODOR 2000). E mostani dolgozat nem azonos a kazányival, annak több részletében is erősen átdolgozott változata.

Sárospatak-Kishomok (HAMPEL 1907, 136, 1. kép) [2. kép 5].

Törtel (PÓSTA 1896, 32, I. tábla 5; HAMPEL 1900, 727, CI. tábla 5) [2. kép 6].

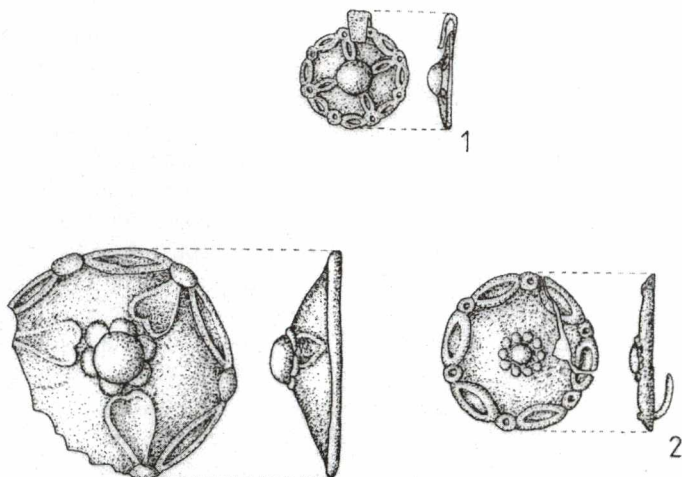
Szarvas-Kákapusztta (MAKKAY–SZŐKE 1989, 441–443, 57. tábla 1) [2. kép 7].

Gádoros (FETTICH 1937, XCIII. tábla 6–7) [2. kép 8].

A fenti lelőhelyek mellett e csoportba sorolható még a Magyar Nemzeti Múzeum honfoglalás kori gyűjteményében lévő két ismeretlen lelőhelyű veret (MNM, KKO, ltsz. 61.71.A. és 90/1950.4.) (FODOR 2000, 65, 2. kép 14–15).

A felsorolt párhuzamok közül a keltezhető példányok kora általában a X. század első felére tehető, rendeltetésük is egyértelműen megállapítható: gazdag női sírokból származó kantárveretek voltak. A veretek átmérője 2,6 és 3 centiméter között van.

A kazányi várban lelt kantárverethez hasonló darabokat azonban a Kárpátoktól keletre is találtak, mégpedig a magyar jellegű tárgyakban amúgy is viszonylag bővelkedő tankejevukai volgai bolgár temetőben. A 476. számú gyermeksírban bronzból öntött, 3 centiméter átmérőjű rozettás veret volt, amelyet átfűrtak s kis fülecskét szereltek rá, tehát minden bizonnyal nyakban hordott függőként szolgált [3. kép 1]. Az ásatók szerint a környező sírok kora alapján ítélve a gyermektemetkezés a IX. századra tehető (KAZAKOV 1972, 162–163, 1. kép 1). A másik, valamivel nagyobb, töredékes veret a temető területén szórványként került elő, IX–X. századi sírok szomszédságában (KAZAKOV 1972, 162–163, 1. kép 2). Meg kell itt jegyezni, hogy a 476. sírban nem voltak olyan egyéb mellékletek, amelyek e temetkezést kényszerítő erővel a IX. századra kelteznék (vö. KHALIKOVA–KAZAKOV 1977, 135). Ugyanitt egy közepén rozettával díszített veret is napvilágot látott (KAZAKOV 2001, 170, 178, 1. kép 6).

3. KÉP.

1. TANKEJEVKA, 476. SÍR. – 2. BALIMERI

A tankejevukaiakhoz hasonlóan közeli formájú, az ugyancsak az egykori volgai bolgár területen, a Volga bal partján előkerült balimeri kurgánban lelt két rozettás lószerszámveret (3. kép 2; PÓSTA 1905, 39, 13. kép 1–2; KAZA-

KOV 1992, 212; IZMAJLOV 1997, 49). A hamvasztásos kurgánsírt Pósta Béla 'finn-germán'-nak vélte (PÓSTA 1905, 40), A. A. Szpicin Skandináviából, Novgorodból vagy Kijevből jött rusz kereskedő temetkezésének tartotta (SPICYN 1914, 107–108), legutóbb pedig I. L. Izmajlov volgai bolgár szolgálatba szegődött rusz zsoldos maradványainak ítélte s a X. század első felére keltezte (IZMAJLOV 2000, 79).

Némileg hasonló a baskíriai IX–X. századi isimbajevói kurgántemető egyik sírjában lelt veret is, azzal a különbséggel, hogy a rozetták által határolt négy mezőben egy-egy rövid szárú szírom- vagy levélcsozor látható (MAŽITOV 1977, 196, I. tábla 211; MAŽITOV 1981, 90, 47. kép 4).

Távolabbi területen, a Don melléki borsevói földvárban az 5. számú, félgőz földbeásott ház betöltésében bronzból öntött rozettás veretet találtak, amelynek felületén nyomokban megőrződött az aranyozás, hátoldalán három nitszeg szolgált a felerősítésre, alsó részén két áttörés van, amelyet az ásatók öntéshibának véltek (EFIMENKO–TRET'JAKOV 1948, 50, 55, IX. tábla 11, 22. kép; FEHÉR 1959, 303). Csak említésből ismeretes a kijevi Tizedes templom környezetében feltárt egyik földbe mélyített lakóház betöltéséből előkerült hasonló veret (EFIMENKO–TRET'JAKOV 1948, 55).

A fentiekben elősorolt – nem is mindig makulátlan – párhuzamok aligha engedik meg azt a következtetést, hogy e veretfajta meglehetősen elterjedt típus volt Kelet-Európában, ráadásul nem csupán kantár-, hanem övveretként is (IZMAJLOV 2000, 78–79). Tudomásom szerint sehol sem igazolható, hogy e rozettás vereteket övön viselték volna. Ez minden esetre kizárt a baskíriai isimbajevói lelet esetében, mivel e jelképes sírban lószerszámot, nyeret és fegyvereket találtak (MAŽITOV 1981, 89–91), az egyik tankejevkaei és a kazányi veretet pedig – mint fentebb láttuk – másodlagosan, függőként használták.

Úgy vélem, I. L. Izmajlov túlságosan nagyvonalúan rokonítja e rozettás vereteket más – hozzájuk csak igen távoli hasonlóságokat felmutató – veretfajtákkal (IZMAJLOV 2000, 78). Ezzel az eljárással ugyanis az analógiák sora parttalanná válik s ily módon bármilyen tetszőleges következtetésre is juthat a kutató. Valószínűleg helyesen vélekedett a XX. század elején a nagy orosz régész, A. A. Szpicin, aki a rozettás vereteket magyarnak nevezte (SPICYN 1914, 108) s ebbéli véleményében követték őt a borsevói település feltárói is (EFIMENKO–TRET'JAKOV 1948, 55). E veretek ugyanis oly ritkán fordulnak elő a Kárpátoktól keletre, hogy kellő okunk van feltételezni: minden bizonynyal Magyarországon készítették őket, kivéve a meglehetősen távoli analógiaként értelmezhető baskíriai példányt. Az elmondottak alapján úgy vélem, a kazányi veret is X. századi Kárpát-medencei készítmény s kereskedelmi úton került keletre, ahol nem is eredeti funkciójában alkalmazták. Igen valószínű, hogy ugyanez lehetett a sorsa a tankejevkaei példányoknak, továbbá a borsevói és kijevi darabnak is. E feltevést alátámasztják a volgai bolgár–magyar kereskedelmi kapcsolatokat igazoló, szakirodalmunkban jól ismert adatok is (Anonymus híradása a Taksony fejedelem korában beköltözött mohamedán bolgárokról, a honfoglalás kori sírokban lelt, feltehetően volgai bolgár pénzek, vö. MESTERHÁZY 1973, 44–46; RISPLING 1984, 130–133; KOVÁCS 1997, 236–242), s igen figyelemre méltó, hogy e veretek lelőhelyei szinte ki-

rajzolják a volgai bolgárok földjéről kiinduló, Kijeven át a Kárpátokig vezető kereskedelmi utat (vö. TOLOČKO et al. 1992; FODOR 1999).

A keleti párhuzamok gyér volta igen fontos a magyarországi veretfajta kialakulása szempontjából is. Pósta Béla annak idején – Hampel József nyomán – a perzsa művészeti körben vélte előzményeit (PÓSTA 1905, 42–43), Nagy Géza a Volgai Bolgárországgal szomszédos Magna Hungariában sejtette gyökereit (NAGY 1906, 412–414). Később Fettich Nándor élesen bírálta Nagy Géza nézetét, s arra a következtetésre jutott, hogy „...a 'rozettás' csoport kétségtelenül keleten készült és Oroszország területéről, valószínűen Lebédián keresztül került Magyarországra... valószínűen egy külön fémművészeti központnak produktuma lehetett. A történeti hátteret teljes homály fűdi.” (FETTICH 1931, 77). A hat esztendővel később megjelent monográfiájában már e veretek szkíta kori gyökereire utal, majd hozzáteszi, hogy „...a kerek díszítmények már a Minuszinszk-vidéki lovasnomád kultúrában előfordulnak...”. Ugyanitt így folytatja: „... a jászfényszaru 'rozetta' palmettái közvetlenül szintén a kazárok fémművészből származnak... A... rozetták tehát mind ebbe a körbe tartoznak és együttvéve az ősmagyar fémművészetnek egy erős komponensét: a Dnyepr–Donec vidéki ősi hagyományokat képviselik. Kétségtelen előttem, hogy az ottani fémművészeti központok révén jutottak a magyarok a szkíta motívumokhoz, a mesterek pedig valószínűleg a kazárok, vagy belsőázsiai türkök, vagy az azoknál iskolázott más nemzetiiségű kézművesek voltak... a kialakulás helyszíne pedig Levédiának nyugati részei.” (FETTICH 1937, 99).

Fettich fenti gondolatmenete azért rendkívül meglepő, mert az oroszországi régészeti anyagot, amelyre elgondolását építette, nem csupán a szakirodalom alapján ismerte jól, hanem annak jelentős részét két oroszországi útja alkalmával a legnagyobb múzeumokban eredetiben is vizsgálhatta. Ha érveit kissé alaposabban megrostáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy azok nem valós régészeti párhuzamokra épülnek, hanem Fettich erősen elvonatkoztatott fejlődélméletére. Rozettás lószerszámvereteket ugyanis hiába keresünk a korábbi szaltovói leletanyagban (lásd például POKROVSKIJ 1905), de a minuszinszki medence korabeli leletei közt is (TALLGREN 1917; ТЕРПЛОУHOV 1929, VII. tábla). Sőt a Fettich által közölt oroszországi leletek sem támasztják alá határozottan megfogalmazott véleményét (FETTICH 1937, I–XXVII. tábla). Nyilvánvaló tehát, hogy e véleményformálásban a legfőbb indítékul Fettich Nándornak az a törekvése szolgált, hogy mindenáron beigazolja: honfoglalás kori fémművészetünk szinte minden lényeges terméktípusa még Kelet-Európában készült. E kedvenc teóriáját minden fontosabb művében kifejtette (FETTICH 1935, 25; FETTICH 1937, 93; FETTICH 1942, 18–19). Rég bebizonyosodott azonban, hogy e véleményével tévúton járt: honfoglalóink pompás ötvösművészete már az új hazában szökkent szárba (LÁSZLÓ 1943, 43; LÁSZLÓ 1970, 64; DIENES 1970, 46; FODOR 2001, 228–229).

A rozettás lószerszámveretek keleti párhuzamai Fettich Nándor munkásságát követően sem szaporodtak tovább. Elég, ha e tekintetben átlapozzuk az alapvető összefoglaló munkákat (PLETNEVA 1981; MAKAROVA–PLETNEVA 2003; KYZLASOV 1969; MOGIL'NIKOV 2002; OVČINNIKOVA 1990; KIRPIČNIKOV 1973), vagy áttekintünk néhány fontosabb anyagközlést (EVETJUHOVA–KISELEV 1940; BLIFEL'D 1977; KRUGLOV 2001). A tanulságos munkák fel-

sorolását még hosszasan folytathatnám, ahhoz azonban ennyi is elég, hogy megállapíthassuk: ez a veretfajta zömmel a X. század elején alakult ki honfoglalóinknál, keleten csupán néhány távoli előzményét ismerhetjük fel, azokat is elsősorban azokon a területeken – a Középső Volga-vidéken és Baskíriában – ahol őseink egyik szálláshelye lehetett (Nagy Géza tehát – Fettichhel ellentétben – lényegében ráérezett az igazságra). Nincsenek tehát minuszinszki hatások, sem szkíta előzmények.² Ebből a szempontból különösen fontos, hogy a Kárpátoktól keletre ősmagyarok vagy ősmagyar jellegűnek ítélt temetőkhöz és sírokhoz sem fordultak elő ilyen veretek (Bolsie Tigani, Szerlitamak, Tvjordohlebi, Antonovka, Vorobjevo, Volosenszkoje, Korobcsino, Ingul melletti temető; vö. BOKIJ–PLETNEVA 1989; FODOR 1994; TOLOČKO 1998, 30–33; IVANOV 1999; PRIKHODNUK–CHURILOVA 2002).

A kazányi várban lelt veret iránt a tatár földi régészek rendkívül nagy érdeklődést tanúsítottak. Nem sokkal annak előkerülése után az ásató Fajáz Huzin és Dmitrij Hafizov, a helyi elnöki hivatal munkatársa afféle azonnali konzultációra hívtak meg Bécsbe, ahová a leletet is magukkal hozták. Ekkoriban pályázott ugyanis a város a világörökségi címre s igyekeztek kideríteni a város keletkezésének idejét. Mivel Kazányt hitelesnek ítélt forrásokban csak viszonylag későn említik,³ meglepőek voltak az ásás korai leletei. A fentebb tárgyalt vereten kívül ugyanis a vári ásásokon előkerült egy 892 és 907 között az ősi közép-ázsiai Sas (a mai Taskent) városában vert szamanida dirhem (MUHAMETŠIN 1999; SOWELAM 2000, 83), továbbá – a pénztörténészek igazi meglepetésére – a 930 körül vert első cseh pénzérme (HASKOVA 1999; HASKOVA 1999a). E korai leletek azonban nem eredeti helyükön voltak, hanem korábbi, bolygatott települési rétegből vagy feldúlt sírból kerültek másodlagos helyükre. Annyit azonban mégis bizonyítanak, hogy a forrásokban először a XIV. század végén említett Kazány helyén már jóval korábban, a X. században is állott valamilyen település vagy volt egy ősi temető, még ha azt nem is Kazánynak hívták.

IRODALOM

- BLIFEL'D 1977 = Blifel'd, D. I.: *Davn 'orus'ki pam'jatki Šestovici*. Kiiv 1977.
 BOKIJ–PLETNEVA 1989 = Bokij, N. M.–Pletneva, S. A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében. *ArchÉrt* 116 (1989), 80–98.
 DIENES 1970 = Dienes I.: *A honfoglalás kora*. Budapest 1970.
 EFIMENKO–TRET'JAKOV 1948 = Efimenko, P. P.–Tret'jakov, P. N.: *Drevnerusskie poselenija na Donu*. [MIA 8.] Moskva–Leningrad 1948.

² Más kérdés, hogy az eurázsiai steppei népek művészetében a IX–X. században sajtáságos 'szkíta reneszánsz' szemtanúi vagyunk: kissé más formában ugyan, de felélednek a régi szkíta művészet egyes állatalakjai és motívumai. E megújult formák mögött azonban ekkor már egészen más szemlélet lappang, gondolati tartalmuk jócskán módosult (KOROL' 1998, 222).

³ A város első, hitelesnek elfogadott említése az orosz évkönyvekben 1376 és 1382. A XIV. század végén és a XV. század elején szaporodnak meg az írott források (KLJAŠTORNYI 2000, 74–75).

- EVETJUHOVA–KISELEV 1940 = Evetjuhova, L.–Kiselev, S.: Čaą-tas u sela Kopjony. *Trudy Gos. Istoričeskogo muzeja* 9 (1940), 21–54.
- FEHÉR 1959 = Fehér, G.: Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9–10. Jh. *Studia Slavica ASH* 5 (1959), 257–326.
- FETTICH 1931 = Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. *ArchÉrt* 45 (1931), 48–112.
- FETTICH 1935 = Fettich N.: *A honfoglaló magyarság művészete*. [Ars Hungarica 11.] Budapest 1935.
- FETTICH 1937 = Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete*. [ArchHung 11.] Budapest 1937.
- FETTICH 1942 = Fettich, N.: *Die altungarische Kunst*. Berlin 1942.
- FODOR 1994 = Fodor I.: Leletek Magna Hungariától Etelkőzig. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Györffy Gy.–Kovács L. Budapest 1994, 47–65.
- FODOR 1999 = Fodor, I.: Torgovye svjazi Volžskoj Bulgarii s Vegriej. In: *Meždunarodnye svjazi, torgovye puti i goroda Srednego Povolž'ja IX–XII vekov*. Red.: M. A. Usmanov et al. Kazan' 1999, 176–177.
- FODOR 2000 = Fodor, I.: Drevnevenskieskie analogii nakladki iz raskopok Kazanskogo Kremlja. In: *Srednevekovaja Kazan': vozniknovenie i razvitie*. Red.: K. Š. Ishakov et al. Kazan' 2000, 59–67.
- FODOR 2001 = Fodor I.: László Gyula, a régész. In: *László Gyula (1910–1998) emlékkönyv*. Szerk.: Balassa I.–László E. Budapest 2001, 147–270.
- HAMPEL 1900 = Hampel J.: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: *A magyar honfoglalás kútfoi*. Szerk.: Pauler Gy.–Szilágyi S. Budapest 1900, 507–830.
- HAMPEL 1907 = Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest 1907.
- HASKOVA 1999 = Haskova, J.: Denarij iz Regnum Bohemorum. *Kazan'* 5–6 (1999), 35.
- HASKOVA 1999a = Haskova, J.: Drevnečešskaja moneta iz Kazani. In: *Meždunarodnye svjazi, torgovye puti i goroda Srednego Povolž'ja IX–XII vekov*. Red.: M. A. Usmanov et al. Kazan' 1999, 227–234.
- HUZIN 1999 = Huzin, F. Š.: Drevnjaja Kazan' i problemy jejo vozniknovenija (v svete arheologičeskikh issledovanij 1994–1998 gg.). In: *Meždunarodnye svjazi, torgovye puti i goroda Srednego Povolž'ja IX–XII vekov*. Red.: M. A. Usmanov et al. Kazan' 1999, 196–226.
- HUZIN 1999a = Huzin, F. Š.: Put' k pervonačal'noj Kazani. *Kazan'* 5–6 (1999), 28–32.
- IVANOV 1999 = Ivanov, V. A.: *Drevnie ugro-mad'jary v Vostočnoj Evrope*. Ufa 1999.
- IZMAJLOV 1997 = Izmajlov, I. L.: *Vooruženie i voennoe delo naselenija Volžskoj Bulgarii X– načala XIII v*. Kazan'–Magadan 1997.
- IZMAJLOV 2000 = Izmajlov, I. L.: Balymerskij kurgannyj mogil'nik i jejo istorikokul'turnoe značenie. In: *Slavjane, finno-ugry, volžskie bulgary*. Red.: A. N. Kirpičnikov et al. Sankt-Peterburg 2000, 70–86.
- KAZAKOV 1972 = Kazakov, E. P.: O nekotoryh vengerskieskie analogijah v veščevom materiale Tankeevskogo mogil'nika. In: *Problemy arheologii i drevnej istorii ugrov*. Red.: A. P. Smirnov et al. Moskva 1972, 161–167.
- KAZAKOV 1992 = Kazakov, E. P.: *Kul'tura rannej Volžskoj Bolgarii*. Moskva 1992.
- KAZAKOV 2001 = Kazakov, E. P.: O nekotoryh gruppah detalej pojasnogo nabora volžskieskie bolgar IX–XI vv. In: *Kul'tury evrazijskieskie stepej vtoroj poloviny I tysjačelietija n. é. (iz istorii kostjuma)*. 2. Red.: D. A. Stašenkov. Samara 2001, 170–179.

- KHALIKOVA–KAZAKOV 1977 = Khalikova, E. A.–Kazakov, E. P.: Le cimetière de Tankeevka. In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*. [Studia Arch. 6.] Budapest 1977, 21–221.
- KISS 1985 = Kiss, A.: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: *Bayern und ihre Nachbarn. II*. Hrsg.: H. Friesinger–F. Daim. Wien 1985, 217–379.
- KIRPIČNIKOV 1973 = Kirpičnikov, A. N.: *Snarjaženie vsadnika, i verhovogo konja na Rusi IX–XIII vv.* [Svod arh. istočnikov, vyp. El-36.] Leningrad 1973.
- KLJAŠTORNYJ 2000 = Kljaštornyj, S. G.: O vremeni osnovanija Kazani. In: *Srednevekovaja Kazan': voznikovenie i razvitie*. Red.: K. Š. Ishakov et al. Kazan' 2000, 72–78.
- KOROL' 1998 = Korol', G. G.: Istočniki formirovanija „stepnogo ornamentalizma“ i osobennosti južnosibirskoj torevtiki v rannem srednevekov'e. In: *Drevnie kul'tury Central'noj Azii i Sankt-Peterburg*. [Gracs-emlékönyv.] Red.: D. G. Savinov et al. Sankt-Peterburg 1998, 220–224.
- KOVÁCS 1997 = Kovács L.: A Máramaros megyei (huszti) dirhemkincsről. In: *Honfoglalás és Árpád-kor*. Szerk.: Makkay J.–Kobály J. Ungvár 1997, 234–244.
- KRUGLOV 2001 = Kruglov, E. V.: Pogrebal'nyj obrjad oguzov Severnogo Prikaspija 2-j pol. IX – 1-j pol. XI v. In: *Stepi Evropy v épohu srednevekov'ja*. 2. Red.: A. V. Evglevskij. Don'eck 2001, 395–446.
- KYZLASOV 1969 = Kyzlasov, L. R.: *Istorija Tuvy v srednie veka*. Moskva 1969.
- LÁSZLÓ 1943 = László Gy.: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge*. [ArchHung 27.] Budapest 1943.
- LÁSZLÓ 1970 = László Gy.: *A népvándorláskor művészete Magyarországon*. Budapest 1970.
- MAKAROVA–PLETNEVA 2003 = *Krym, Severo-Vostočnoe Pričernomore i Zakavkaz'e v épohu srednevekov'ja*. Red.: T. I. Makarova–S. A. Pletneva. Moskva 2003.
- MAKKAY–SZÓKE 1989 = Makkay J.–Szöke B. M.: Szarvas, Káka, Kettőshalom-dűlő. In: *Magyarország régészeti topográfiája. 8. Békés megye régészeti topográfiája. IV/2. Szarvasi járás*. Budapest 1989, 441–443.
- MAŽITOV 1977 = Mažitov, N. A.: *Južnyj Ural v VII–XIV vv.* Moskva 1977.
- MAŽITOV 1981 = Mažitov, N. A.: *Kurgany Južnogo Urala VIII–XII vv.* Moskva 1981.
- MOGIL'NIKOV 2002 = Mogil'nikov, V. A.: *Kočevniki severo-zapadnyh predgorij Altaja v IX–XI vekah*. Moskva 2002.
- MUHAMETŠIN 1999 = Muhametšin, D. G.: Arabskij dirgem iz raskopa v Kremlje. *Kazan'* 5–6 (1999), 34.
- NAGY 1906 = Nagy G.: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útja. *ArchÉrt* 26 (1906), 385–416.
- MESTERHÁZY 1973 = Mesterházy K.: Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 1 (1973), 37–48.
- MESTERHÁZY 1980 = Mesterházy K.: *Nemzetségi szervezet és osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest 1980.
- MESTERHÁZY 1996 = Mesterházy K.: Ártánd-Nagyfarkasdomb. In: *A honfoglaló magyarság*. [Kiállítási katalógus.] Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 211–214.
- OVČINNIKOVA 1990 = Ovčinnikova, B. B.: *Tjurskie drevnosti Sajano-Altaja v VI–X vekah*. Sverdlovsk 1990.
- PATAKY 1939 = Pataky V.: A hevesi honfoglaláskori női sírlelet. *Folia Arch.* 1–2 (1939), 200–208.
- PLETNEVA 1981 = *Stepi Evrazii v épohu srednevekov'ja. Arheologija SSSR*. Red.: S. A. Pletneva. Moskva 1981.

- POKROVSKIJ 1905 = Pokrovskij, A. M.: *Verhne-Saltovskij mogil'nik. Trudy XII Arheologičeskogo S'ezda v Harkove 1902 g. I.* Moskva 1905.
- PÓSTA 1896 = Pósta B.: A történelmi magyar pogánykori leletek. *ArchÉrt* 16 (1896), 30–39.
- PÓSTA 1905 = Pósta B.: *Régészeti tanulmányok az oroszországon.* Budapest–Leipzig 1905.
- PRIKHODNUK–CHURILOVA 2002 = Prikhodnuk, O. M.–Churilova, L. N.: The Korobchino find (Ukraine) and some problems of the Hungarian ethnogenesis. *Acta ArchHung* 53 (2002), 183–195.
- RÉVÉSZ 1993 = Révész L.: Veretekkel díszített lószerszámok honfoglalás kori női és férfi sírokból. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31: 2 (1993), 351–416.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: Heves-Kapitányhegy. In: *A honfoglaló magyarság.* [Kiállítási katalógus.] Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 392–393.
- RISPLING 1984 = Rispling, G.: Ungarische Beiträge zur islamischen Numismatik. *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 36–38 (1984), 119–134.
- SOWELAM 2000 = Sowelam, A.: Dating and Attribution of a Samanid Dirhem from Kazan Kremlin Excavation. In: *Srednevekovaja Kazan': vzniknovenie i razvitie.* Red.: K. Š. Ishakov et al. Kazan' 2000, 79–102.
- SPICYN 1914 = Spicyn, A. A.: Vengerskije vešči X veka v Rossii. *Izvestija Imperatorskoj Arheologičeskoj Komissii* 53 (1914), 107–110.
- SZŐKE 1954 = Szőke B.: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *ArchÉrt* 81 (1954), 119–137.
- SZŐKE 1962 = Szőke B.: *A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* [Régészeti tanulmányok I.] Budapest 1962.
- TALLGREN 1917 = Tallgren, A. M.: *Collection Tovostine.* Helsingfors 1917.
- TEPLOUHOV 1929 = Teplouhov, S. A.: Opyt klassifikacii drevnih metalličeskih kul'tur Minusinskogo kraja (V kratkom izložении). *Materialy po etnografii* 2 (1929), 41–62.
- TOLOČKO 1998 = Toločko, P. P.: *Kočevye narody stepej i Kievskaja Rus'.* Kiev 1998.
- TOLOČKO et al. 1992 = *Put' iz Bulgara v Kiev.* Red.: P. P. Toločko et al. Kazan' 1992.